

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін, факультет № 6

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Українська мова професійного спрямування»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

262 «Правоохоронна діяльність» (правоохоронна діяльність)

Лекція №2 «Основи культури української мови»

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
30.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
25.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
29.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

Розглянуто на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін (протокол від 25.08.2023 р. № 9)

Розробник:

Старший викладач, кандидат філологічних наук Овчинников Михайло Олексійович

Рецензенти:

1. Доцент кафедри українознавства ХНУВС, кандидат філологічних наук, доцент Перцева Вікторія Анатоліївна.
2. Доцент кафедри української мови та мовної підготовки іноземних громадян Харківського національного університету будівництва та архітектури, кандидат філологічних наук, доцент Кучеренко Олена Федорівна.

План лекції

1. Культура мовлення в житті професійного комунікатора. Основні ознаки культури мови.
2. Мовні норми.
3. Словники у професійному мовленні.

Текст лекції

1. Культура мовлення в житті професійного комунікатора. Основні ознаки культури мови

Професійна мова регулює стосунки між людьми, впливає на них, виявляється в мовленні, коли виникають певні обставини. Щоб професійні мовці розуміли один одного, їх мовлення повинно бути якісним.

Низький рівень мовної культури взагалі та в професійному спілкуванні зокрема є культури фахової мови спричинений багатьма чинниками як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, серед яких основними є:

1. знання мови й мовна грамотність не усвідомлюються певною категорією суспільства як такі, що є обов'язковими для досягання високих щаблів у кар'єрі;
2. невміння відділяти явища однієї мови від іншої в умовах функціонування на одній території двох і більше мов;
3. шаблонність, несамотійність мислення і мовленнєвої діяльності (некритичне наслідування хибних “зразків”);
4. відсутність навичок користування довідковою літературою;
5. спрощений підхід до вивчення фахової мови взагалі та мови документів зокрема.

Поняття “культура мовлення” є багатозначним:

- Культура мовлення – це стан мовленнєвої культури суб'єкта мовлення, його мовленнєво-мовні здібності й особистісні властивості.

- Культура мовлення – це сукупність, система властивостей, ознак, якостей мовлення, які свідчать про його досконалість.
- Культура мовлення – це галузь лінгвістичних знань про систему комунікативних якостей мовлення.
- Культура мовлення – це здатність мовної особистості використовувати мовні засоби, оптимальні для конкретної ситуації мовлення.

Культура мови та культура мовлення

Тісний зв'язок між мовою і мовленням спричинився до того, що в процесі становлення науки про мовну культуру в українській лінгвістиці не усталився єдиний термін: паралельно вживаються два термінологічні словосполучення – “культура мови” і “культура мовлення”.

Коли йдеться про наукову дисципліну, завданням якої є удосконалення літературної мови як засобу культури, про зіставлення різних жанрів і форм висловлювань, про мовне життя суспільства і тенденції його розвитку, тобто про те, що називають об'єктивно-історичним аспектом, - тоді доцільно вживати термін “культура мови”. Але її нормативно-регулювальний аспект пов'язаний зі встановленням правил користування мовними засобами, зорієнтований на носіїв мови, мовлення яких потрібно привести у відповідність з об'єктивно існуючими нормами. У цьому випадку доречніше було б говорити про культуру мовлення. Вивчення особливостей використання мовних засобів окремими людьми чи певними суспільними групами в комунікативних цілях стосується сфери мовлення.

Отже, здатність використовувати мовні засоби, оптимальні для конкретної ситуації мовлення, і становить **культуру мовлення**. Як зазначає Н. Бабич, сама мова не може бути правильною чи неправильною, багатою чи одноманітною, логічною чи нелогічною, точною чи неточною, асонансом чи дисонансом у якомусь стильовому вияві – ту чи іншу із названих ознак може мати мовлення. Тому слід говорити про культуру мовлення: “Висока культура розмовного і писемного мовлення, добрі знання і чуття рідної мови, уміння

користуватися її виражальними засобами, її стилістичною багатоманітністю – найкраща опора, найбільш надійна підмога і найбільш надійна рекомендація для кожної людини в її суспільному житті і творчій діяльності”(Н. Бабич).

Культура мови тісно пов'язана з особливостями розвитку і функціонування мови, а також з мовною діяльністю. Мовна культура не обмежується тільки правильністю мови, вона надає можливість знаходити при спілкуванні нові мовні форми, регулює вживання мовних засобів, допомагає оволодіти нормами літературної мови.

До основних ознак (критеріїв) культури мови належать:

- багатство і різноманітність словника;
- правильність;
- змістовність;
- точність;
- логічність та послідовність;
- чистота мови;
- ясність та зрозумілість;
- виразність;
- доречність і доцільність.

1. Багатство і різноманітність мови визначається перш за все багатством її словникового складу, який зафіксований у словниках.

Людині необхідно мати достатній запас слів, щоб висловити свої думки чітко і ясно. Важливо постійно піклуватися про розширення цього запасу, намагатися використовувати багатство рідної мови, постійно працювати із словниками. М. Рильський радив:

Не бійтесь заглядати у словник:

Це пишний яр, а не сумне провалля;

Збирайте, як розумний садівник,

Достиглий овоч у Грінченка й Даля.

Тож українська мова у словниках зберігає своє багатство і для

теперішніх, і для прийдешніх поколінь.

Близько 135000 слів зафіксовано у "Словнику української мови" (в 11 томах), що виходив у 1970 – 1980 рр. Людина не може знати всі слова словника, але більшість дорослих людей розуміють близько 35000 слів, а користуються у своїй мові значно меншою частиною слів. Активний словниковий запас освіченої людини складає, за одними даними, 3500 слів, за іншими – 7000 – 9000 слів, або 11000 – 13000 слів.

Лексичне багатство мови створюється явищами багатозначності, синонімії, омонімії, антонімії, паронімії. Джерелом виразності мови є фразеологізми і прислів'я.

Під час мовлення важливо використовувати багатство і різноманітність мови, добирати те єдине слово, яке найточніше передаватиме потрібний відтінок думки.

2. Правильність мовлення – визначальна ознака культури мовлення, яка полягає у відповідності його літературним нормам, що діють у мовній системі (орфоепічним, орфографічним, лексичним, морфологічним, синтаксичним, стилістичним, пунктуаційним, словотвірним). Наприклад: *лебідь* – *лебеда* (а не *лебідя*); *знання*, *стінний* (а не *знаня*, *стіний*); *сидіти* – *сиджу* (а не *сiju* і не *сидю*); *тижневий*, *обласний* (а не *тиждневий*, *областний*) – це орфоепічна правильність. У давальному відмінку однини іменники чоловічого роду мають закінчення -ові, -еві та -у, -ю, однак перевагу слід надавати першим, особливо якщо ці іменники є назвами осіб за фахом чи родом діяльності: *директорові*, *товаришеві*.

3. Змістовність передбачає глибоке усвідомлення теми й думки висловлювання, різнобічне та повне розкриття теми, уникнення зайвого. Змістовність тісно пов'язана з такою ознакою, як **лаконічність** («Говоріть так, щоб словам було тісно а думкам просторо»).

4. Точність мовлення – це таке мовлення, в якому слова повністю відповідають своїм значенням і смислу висловленої думки. Точність професійної мови залежить не від кількості використаних слів, а від їх

доступності, недвозначності. Точність мови найчастіше пов'язується з точністю слововживання, правильним вживанням багатозначних слів, синонімів, антонімів, омонімів, паронімів. Для точного вживання слова важлива сфера його вживання, емоційна забарвленість, стилістична характеристика, граматична оформленість.

Наприклад: прикметники *громадський* – *громадянський*. Громадський – належний громаді; громадянський – властивий свідомому громадянину. Більше можливостей для вираження точності мовлення мають багатозначні слова, терміни, синоніми, омоніми, пароніми. Точність наукового мовлення тісно пов'язана з точністю вживання термінів. Термін – слово або словосполучення, що називає явища, предмета спеціальних галузей людських знань.

Отже, точність мовлення вимагає повної співвідносності слів з реальною дійсністю.

5. Логічність мовлення має багато спільного з точністю. Щоб виклад думок був логічним треба зберігати внутрішню закономірність, послідовність та вмотивованість. Основні причини логічних помилок: 1) тавтологія (моя автобіографія, висловити свою думку, захисний імунітет); 2) поєднання логічно несумісних слів (страшно красивий, убивчо щедрий); 3) порушення порядку слів у реченні (з розтопленої штучної смоли одержують нитки); 4) вживання пасивних конструкцій, до складу яких входять дієслова на *-ся*, замість активних (Президент обирається народом – правильно: Народ обирає президента); 5) помилкове поєднання таких зв'язок, як *становить* і *являє собою* (неправильно: *становить собою*).

6. Чистота мови – це відсутність в ній зайвих слів, діалектизмів (*швендяти, горлати*), лайливих слів, жаргонізмів, слів-паразитів (*ну, значить, взагалі*). Звичайно, в мові зайвих слів не буває, такими вони стають при недоречному їх вживанні. Зайві слова не несуть ніякого змістового навантаження, не володіють інформативністю, відвертаючи увагу від змісту тексту. З'являються вони під час хвилювання при публічному виступі як

невміння добирати потрібні слова для усного або писемного оформлення думки, як бідність індивідуального словника.

7. Ясність та зрозумілість мовлення залежить від правильного використання лексичного складу мови, термінів, слів іншомовного походження, від правильного тлумачення значення слова. Застосування кожного слова в тексті повинне бути обов'язково мотивованим. Немотивований добір слова часто є результатом квапливості, намагання похапцем укласти документ, не завдаючи собі зайвого клопоту пошуками потрібного слова.

8. Виразність мовлення найбільше залежить від особи мовця, його ерудиції. Вона досягається виокремленням найважливіших місць свого висловлювання. З цією метою треба застосовувати виражальні засоби звукового мовлення: логічний наголос, паузи, дикцію, інтонацію. Виразності сприяють метафори, епітети, порівняння.

9. Доречність мовлення – це ознака, яка організує точність, логічність, чистоту, вимагає такого добору мовних засобів, що відповідають меті й умовам спілкування. Доречне мовлення обов'язково вимагає врахування ситуації, складу мовців, форм (усної чи писемної) мови. Уміння вибирати найбільш доречну форму спілкування залежить від стосунків людей і мовленнєвої практики. Доречність буває ситуаційна (ситуація спілкування), контекстуальна (єдність змісту і форми висловлювання), стильова.

Усі названі комунікативні ознаки культури мовлення тісно пов'язані між собою і засвоювати їх треба в цілому.

2. Мовні норми

Головною ознакою літературної мови є унормованість. *Мовні норми* – це уніфіковані, традиційні, найбільш поширені, свідомо фіксовані стандарти реалізації мовної системи, обрані в процесі суспільної комунікації на певному історичному етапі. Одним із показників досконалості кожної літературної мови є сталість її норм, які є обов'язковими для всіх її носіїв. Мовні норми

найповніше й у певній системі фіксуються у правописі, словниках, довідниках, підручниках і посібниках з української мови.

Критерії, на основі яких формується і встановлюється *літературна норма*:

- ***системний критерій*** враховує відповідність мовних явищ до законів мови;
- ***національний критерій*** бере до уваги відповідність мовного явища національному характеру, “народному духові”;
- ***естетичний критерій*** отримує схвалення мовців завдяки його естетичності, функціонально-стилістичній доцільності (доречності), відповідає вимогам певного стилю;
- ***статистичний критерій*** враховує регулярність вживання мовного явища.
- ***культурно-історичний (територіальний) критерій*** бере до уваги належність мовних фактів до мови населення чітко окресленої території, на якій побутують певні мовно-літературні традиції.

В історичному плані норми національної мови охоплюють її звукову будову, особливості словотвірної, словозмінної, синтаксичної організації. Територіальні та соціальні діалекти як форми існування національної мови так само мають свої норми, однак останні підпорядковуються визначальним системним ознакам, які зумовлюють віднесеність певних комунікантів до конкретних виявів національної мови.

Типи мовних норм привертають увагу дослідників у зв’язку з історією літературної мови, комунікативною лінгвістикою (скажімо, співвідношення мовних, вербальних, і немовних, невербальних компонентів у процесі спілкування), чи не найбільшою мірою – у зв’язку зі стилістикою (норми офіційно-ділового стилю, норми публіцистичного, наукового стилів, художньо-стильові норми тощо).

Процес пізнання національної мови та її сучасних норм безмежний, тому сьогодні постає питання про укладання періодичних додатків до академічних

словників. Розширення лексичних джерел сучасної літературної мови обов'язково передбачає розв'язання проблеми мовної кодифікації. Хто займається кодифікацією літературної норми, яка інституція встановлює, вводити нове слово, скажімо, запозичення, у словник чи не вводити, або надавати статус загальноновживаного літературного слова діалектній лексемі чи ні? Коли в ЗМІ запроваджується як нормативна часто вживана конструкція, вислів, що несе на собі соціально-культурне навантаження, наприклад, найменування часу, часових відтинків українською мовою, або використання просторових висловів *в Україні – на Україні*, чи граматичних форм *в Іраку – в Іраці, іракський – ірацький; сидіти в авті*, зміна звучання слів (*євро-євро, міліціант, поліціант*), існує перевірений шлях узгодження – **консультування з мовознавчими центрами**.

Коли йдеться про питання, що не мають такої соціально-культурної ваги, можемо спостерігати зміни кодифікованих форм, зовні не помітні, наприклад, уведення до словників форм *виставковий* замість *виставочний*, *посадкова смуга* замість *посадочна смуга*, *зупинковий комплекс* замість *зупиночний*; *виpusкальна кафедра* замість *виpusкаюча*, *оперовий театр* поряд з *оперний театр*, чи вже більш виразне з погляду соціальної оцінки – *приймальня* замість *прийомна*.

У сучасній літературній мові відбувається активний процес дистанціювання від російської мови. Розходження двох літературних мов в історії відбувалося, очевидно, по-різному; був час, коли російська мова дистанціювалася від української і польської мов, у ХХІ ст. маємо інший процес – українська літературна мова в культивуванні своїх ноБѸм активно дистанціюється від російської мови, пор.: *ждати – чекати, держати – тримати, курити – палити, сторона – бік, доказувати – доводити*. За умови існування обох слів наведених пар в українській мові перевага має віддаватись другому, не вживаному в російській мові.

Начебто немає ніяких труднощів у розрізненні *бік* у людини (один і другий) і *сторони світу*, але обидва слова цікаво переплелися в таких

утвореннях: *зусібич і осторонь, прибічники* якоїсь ідеї і *сторонні* спостерігачі, які стоять *осторонь*. Пор. дієслова *сторонитися і бокувати* або словосполучення – *всестороннє дослідження і всебічний аналіз*. Існує рекомендація вживання сучасного офіційно-ділового загальнолітературного стандарту *доводити* замість *доказувати*. Але в Олександра Олеся читаємо: “Орієнтуємося! Спасибі! Але на кого? – *докажіть!* Чи легко це зробити рибі, коли на березі лежить?” Тому сьогодні вводиться поняття часової глибини літературної норми. Те, що становило норму раніше, має певну часову прив’язаність.

Нерідко в складному питанні – що вважати сьогодні нормативним, а що ненормативним? – послуговуються критерієм “відповідає системі мови”, чи “не відповідає системі мови”. Тим часом варто зважити на часовий і просторовий контекст функціонування літературної мови, зокрема, й на такі моменти:

1. У кожному з функціональних стилів є своя просторова й часова глибина норми. Так, сучасні школярі оцінюють мову “Енеїди” І.Котляревського, або “Марусю” Г.Квітки-Основ’яненка як такі твори, в яких багато росіянізмів. Між тим, мова цих письменників становить собою лексично-семантичну систему національної мови XVIII ст., і без цієї специфіки уявлення про неї було б неповним.

2. Не лише діалектне джерело літературної мови, а й різні часові форми існування літературної мови – джерело для зміни й переоцінки норми.

3. Норма – не лише відповідність системі, а реальне вживання в літературній практиці, частотність і авторитет соціальної оцінки.

4. У часи ревізії та рефлексії над мовною нормою можна передбачати не лише збільшення кількості можливих варіантів, а й потребу створення словників різних комунікативних сфер.

Серед фактів, які впливають на характер нормативних варіантів, слід виділити давність і стійкість літературних традицій. Як правило, великою варіативністю, або широтою норми, відзначаються літературні мови, що тільки

формуються чи сформувалися порівняно недавно. Варіантні форми здебільшого ще позбавлені у таких мовах виразного функціонального навантаження.

Пізніше, у зв'язку з виробленням і стабілізацією єдиних літературних норм, спостерігається виразне зменшення припустимих у літературній мові варіантів. Потім спостерігається новий розвиток варіантних реалізацій, але вже стилістично диференційованих: закріплених або за формою мовлення (усного чи писемного), або за певним функціональним стилем мови, або за конкретною стилістичною ситуацією.

Норми літературної мови розрізняються за ступенем “міцності” в різних ярусах мови і варіюються в різних умовах спілкування. Суворість приписів, жорстокість правил панують у галузі вимови, наголошування, морфології, орфографії і пунктуації. У лексиці помітніше, ніж у граматичній, схрещуються жорсткі приписи норми і м'які рекомендації доцільності. У стилістиці панує доцільність. Відповідно міняються критерії оцінки: замість “правильно – неправильно” головним стає “прийнято – краще”. Саме цим орієнтиром керуються при визначенні мовно-стилістичних норм.

Норма та правило. Слід розрізняти терміни „норма” та „правило”. Правила – це положення, які виражають певну закономірність, постійне співвідношення мовних явищ або які пропонують як нормативний конкретний спосіб використання мовних засобів у писемному і усному мовленні. Правила, як і мовні норми, - категорія історична: зміна в словнику чи в граматичній системі мови призводить до зміни правил, бо вони повинні теж відтворювати розвиток мови. Правила граматичні регулюють застосування форм слів залежно від словозміни та словотвору, синтаксичних конструкцій; орфографічні стосуються написання слів та їх форм; пунктуаційні корегують постановку розділових знаків відповідно до змісту й форми реалізованої засобами мови думки, урахування мети висловлювання.

Норма та правило взаємопов'язані: вони корегують мовну систему й одночасно визначають рівень культури мовлення. Однак правила можуть і не відбивати літературних норм, нерідко навіть суперечити їм (наприклад, правила

правопису й орфоепічні норми). Правила не можуть охопити всі норми – доказом цього є численні винятки з правил, які подають словники, правопис. Правила змінюються частіше, ніж норми, - закономірне прагнення зробити правило ближчим до реальної мовної дійсності, урахувати її різноманітність, варіантність.

Критерії нормативності застосовуються завжди комплексно.

Типи мовних норм

Мовні норми	Регулюють правильність	Приклади
орфоепічні	нормативна вимова звуків і звукосполучень	<i>факт</i> , а не <i>хвакт</i> ; <i>ідея</i> , а не <i>идея</i>
акцентуаційні	правильне наголошування слів	<i>одина'дцять</i> , а не <i>оди'надцять</i> ; <i>чита'ння</i> а не <i>чи'тання</i>
лексичні	вживання слів у властивих їм значеннях	<i>надійшло</i> , а не <i>прийшло</i> <i>повідомлення</i> ; <i>настала</i> , а не <i>наступила зима</i>
морфологічні	вживання повнозначних змінних слів (морфем)	<i>найперший</i> , а не <i>самий перший</i> ; <i>протягом</i> , а не <i>на протязі року</i>
орфографічні	написання слів згідно з чинним правописом	<i>фєєрверк</i> , а не <i>фейерверк</i> <i>фін</i> , а не <i>фінн</i> .
пунктуаційні	нормативне вживання розділових знаків	<i>художник</i> <i>працював сидячи</i> , а не

		<i>художник працював, сидючи</i>
<i>і</i> <i>графічн</i>	передавання звуків на письмі	<i>робочі, а не робочи чотирма, а не чотирьма</i>
<i>синтак</i> <i>сичні</i>	керування, узгодження, поєднання і розміщення слів, речень	<i>кабінет завідувача кафедри, а не кабінет завідуючого кафедри</i>
<i>стиліс</i> <i>тичні</i>	вживання мовних засобів відповідно до мовного стилю	<i>він кваліфікований працівник, а не він добрий роботяга</i>

Дотримання літературних норм обов'язкове, бо мова - це візитна картка людини, проява її культури і освіченості. Сократ писав: "Скажи мені щонебудь, щоб я тебе побачив".

2.1 Робота над орфоепічними нормами

Орфоепічні норми регулюють правильну вимову звуків.

1. Нормативними в українській мові є:

- чергування [о], [е] з [і] у закритих складах (обхідний – обходити, опір – опору, ступінь – ступеня),
- перехід приголосних г, к, х у ж, ч, ш та [з'], [ц'], [с'] (рівновага - у рівновазі; напруга - напруження; ділянка - на ділянці; відношення - шлюбні відносини).

2. В українській мові треба розрізняти вимову:

- [г] і [ґ], наприклад: регламент — регулювати; ґрунт — гурт; гніт — гніт;

- фонем [ф] і [хв], наприклад: фах – хвах, фено'мен – хвеномен, хвороба – фороба;

- звуків [і] та [и] після приголосних у словах іншомовного походження: директор – діректор, тираж – тіраж, симпозіум – сімпозіум, риторика – риторика;

3. Нормативними в українській мові є асимілятивні зміни у таких групах приголосних:

а) – **ться** вимовляється як **ця**: *листується, гнівається, учаться*;

б) – **шся** вимовляється як **ся**: *звітуєшся, вітаєшся*;

в) – **жці** вимовляється як **зьці**: *криворіжці, запоріжці*;

г) – **сши** вимовляється як **ши**: *принісши*;

д) – **шці** вимовляється як **сьці**: *на дошці*.

4. Один із засобів досягнення милозвучності української мови – уникнення насамперед **збігу голосних**, а потім – **приголосних**. Наприклад: *увести в оману; поїхав у Київ на конференцію; внесок у науку*.

Проте незалежно від того, на який звук кінчається попереднє слово, вживаємо, як правило:

а) у перед звуками **в, ф** та звукосполуками, у яких є ці звуки: **св, льв, зв, дв, тв, хв, гв, сф**: *надруковано у «Вечірньому Києві», події у світі, будівля у дворі, досягнення у сфері економіки*;

б) **і** перед буквами **й, я, ю, є, ї**: *злагода і єдність*.

в) прийменник **із, зі** вживаємо, щоб уникнути зіткнення звука **з** з іншими приголосними: *із святом, зі святом, зі школи, зі мною*.

2. 2 Робота над акцентуаційними нормами

1. Особливістю українського мовлення, що відрізняє його від російського, є переміщення наголосу в іменниках на закінчення.

Наприклад: *книжка* - *книжки, книжками, книжкам* тощо. Отже, у формах однини наголос переважно постійний, у формах множини він переноситься з основи на закінчення.

2. Слід запам'ятати наголошення особових форм дієслова **бути**: *буду, будеш, будуть, буде, будемо..., була, було, були* (порушенням норм є *було, будеш, буде, будемо*)

3. Правильними є наголошення кінцевого складу в дієсловах типу: *нести, вести, везти* та ін. Наприклад: *нести* - *принести, пронести, занести, піднести, внести...* (*а не принести, занести...*).

4. Іменники середнього роду на **-ання** мають наголос на тому складі, що й неозначена форма дієслова. Наприклад: *читати* – *читання*; *завдати* – *завдання*; *питати* – *питання*; *надбати* – *надбання*. Неправильною є вимова: *завдання, навчання*.

5. Нормативними в українській мові є наголос у числівниках від 11 до 19 на склад **-на**: *вісімнадцять, тринадцять*.

2.3 Робота над лексичними нормами

Лексичні норми регулюють слововживання. Найчастіше до лексичних помилок призводить

- 1) невміння обирати правильно синоніми;
- 2) невміння розрізняти пароніми;
- 3) вживання кальок з російської мови;
- 4) неправильне вживання іншомовного слова.

1) **Синоніми** – це слова відмінні одне від одного своїм звуковим складом, але близькі або тотожні за значенням. Наприклад: *відомий* – *видатний* – *славетний* – *знаменитий*; *говорити* – *мовити* – *пророчити* – *базікати*; *стан*, *положення*, *становище*. Незнання синонімічних можливостей призводить до помилок. Часто виникають ускладнення, коли на позначення певних понять існує не одне слово, а – кілька.

Наприклад: **Замісник. Заступник.**

Замісник – посадова особа, яка тимчасово виконує чийсь обов'язки, тобто заміщає відсутнього керівника. *Заступник* – це офіційна назва посади.

Квиток. Білет.

Квиток – вживається у словосполученнях: театральний квиток, залізничний квиток, студентський квиток тощо. *Білет* – кредитний, банківський, екзаменаційний.

2) *Пароніми* – слова, досить близькі за звуковим складом і звучанням, але різні за значенням. Пароніми не взаємозамінні. Порівняймо значення паронімів:

- *громадський* – належить громаді: громадська думка, громадське майно.

громадянський – від громадянин; вчинок, подвиг, обов’язок.

- *Тактовний* – чемний, вихований, делікатний у поведженні.

тактичний – продуманий, спланований, як спосіб досягнення певної мети.

- *професійний* – навик, звичка, хвороба.

професіональний – спорт, колектив хоровий або танцювальний.

- *особовий* – який стосується особи: справа, рахунок у банку, особовий склад.

особистий – це персональний, власний: почуття, щастя, життя, охорона, уподобання

- *воєнний* – стосунок до війни: операції, таємниця, доктрина, комунізм.

військовий – стосунок до війська, армії, військовослужбовця: оркестр, правила, дисципліна, одяг, квиток.

3) Поширеним відхиленням від лексичних норм є вживання кальок – запозичень із російської мови.

Суржик – українсько-російське просторіччя – у текстах з’являється тоді, коли текст пишеться нашвидкуруч одразу “кількома мовами”: розмовною українською, частково російською там, де автор не знайшов українських відповідників, або якщо автор думає російською, а потім перекладає. Наприклад: *єдинодушно* (калька) – *одностайно* (норма); *прийомна* (калька) – *приймальня* (норма); *по крайній мірі* (калька) – *принаймні* (норма).

4) В українському мовленні професійного спрямування вживаються слова,

засвоєні з інших мов. Запозичуючи, і використовуючи в професійному мовленні, їх було пристосовано до правил українського словотвору.

Так, наприклад, із німецької в українську прийшли деякі адміністративні, технічні, медичні, торговельні, військові, виробничі терміни тощо. Наприклад: *штат, верстат, стамеска, штукатур, слюсар, лобзик, цех, бухгалтер, вексель, масштаб*.

Слід бути обережним й уважним під час використання в професійному мовленні іншомовних слів. Якщо іншомовні слова можна замінити відповідними українськими, то їх вживання недоречне. Щоб правильно вживати іншомовні слова, варто дотримуватися таких рекомендацій:

- а) не ставити в текст іншомовні слова, коли є відповідники в українській мові;
- б) вживання іншомовного слова в діловому стилі й професійному спілкуванні допустиме в тому значенні, у якому воно зафіксоване в словниках;
- в) не слід користуватись в одному й тому ж документі іншомовним словом і його українським відповідником на позначення того самого поняття. Бажано в таких випадках користуватися національною мовою.

Наприклад: *апелювати* – звертатися; *екстраординарний* – особливий; *аргумент* – підстава, доказ; *координувати* – погоджувати; *генеральний* – загальний, головний; *лімітувати* – обмежувати; *дебати* – обговорення; *пріоритет* – першість; *домінувати* – переважати; *цейтнот* – нестача часу

Неправильне тлумачення інішомовних слів, нерозуміння їх значення часто призводить до такого стилістичного звороту мови, в якому поєднуються однозначні слова:

<i>адреса проживання</i>	– адреса – місце проживання
<i>вільна вакансія</i>	– вакансія – це вільна посада
<i>головний лейтмотив</i>	– лейтмотив – це головний мотив
<i>грошові кошти</i>	– кошти – це гроші, капітали, фінанси
<i>дебютувати вперше</i>	- дебют – це перший виступ
<i>демобілізувати з армії</i>	- демобілізувати – звільнити з армії

<i>дивний парадокс</i>	– парадокс-дивна, незвичайна думка
<i>дитячий лікар-педіатр</i>	– педіатр – це дитячий лікар
<i>дублювати двічі</i>	– дублювати – повторити 2 рази
<i>експонат виставки</i>	– експонат - це те, що виставляється
<i>колега по професії</i>	– колега – товариш за фахом
<i>місцевий абориген</i>	– абориген – це місцевий житель
<i>моя автобіографія</i>	– автобіографія – це своя біографія
<i>найважливіші характерні явища</i>	– характерні – це основні
<i>народний фольклор</i>	– фольклор – це народна творчість
<i>ностальгія за батьківщиною</i>	– ностальгія – це туга за батьківщиною
<i>передовий авангард</i>	– авангард – це передовий загін
<i>період часу</i>	– період – це проміжок часу
<i>перспектива на майбутнє</i>	– перспектива – погляд у майбутнє
<i>прейскурант цін</i>	– прейскурант - це довідник цін
<i>прогресувати вперед</i>	– прогрес – рух вперед
<i>свій автопортрет</i>	– автопортрет – це свій портрет
<i>старий ветеран</i>	– ветеран – це старий воїн, солдат

2.4 Робота над морфологічними нормами

Морфологічні (граматичні) норми – передбачають нормативне вживання у мовленні повнозначних змінних слів. Мова професійного спілкування, як було вже зазначено, це мова, яка застосовується у виробничій сфері. Вона передбачає не тільки добре знання свого фаху, але і багате,

різноманітне, логічне і грамотне вираження своєї думки. У процесі спілкування, в оформленні документів виникають великі труднощі не лише в доборі потрібних слів, а й в доборі відповідної граматичної форми.

1) Іменник

- Найчастіше виникає сумнів щодо використання **роду іменників**, коли це стосується назви осіб за професією. На означення статусу, професії, посади, звання прийнято вживати *форму чоловічого роду*, наприклад: бухгалтер фірми виявив, інженер записав. Форми жіночого роду набувають лише займенники та дієслова, *узгоджуючись із прізвищем*, посадою тощо. Наприклад: доцент Г. У. Гаєвська відповіла на наші запитання. У професійному мовленні не вживають узгодження типу: наша голова наказала, головна інженер.

- Не прийнято називати осіб за місцем проживання, професією: сільчани, заводчани. Вживається: мешканці села, мешканці міста.

- Надавати перевагу не дієсловам, а дієслівним іменникам, наприклад: здійснити огляд, а не оглянути; дати доручення, а не доручити. Хоча в наказах, розпорядженнях допускається форма наказового способу дієслова (доручити, оглянути).

- Однією з особливостей української мови, що різнить її від російської, є те, що вона зберегла для звертання спеціальний *кличний відмінок іменника*, наприклад: *Шановний Іване Петровичу! Дорогий ювіляре!* Норма української мови вимагає, щоб обидва слова — ім'я та по батькові — мали однаковий вигляд (*або Павло Павлович — або Павле Павловичу*).

У звертаннях, що складаються із загальної назви та імені, форму кличного відмінка набуває як загальна назва, так і власне ім'я: *колего Степане; пані Катерино; товаришу Віталію*. У звертаннях, що складаються із загальної назви та прізвища, форму кличного відмінка набуває загальна назва: *друже Максименко, колего Іваничук, товаришу Гончар*.

2) Прикметник

- У використанні ступенів порівняння **прикметників** перевага надається формам, які утворюються за допомогою прислівників: *дуже, надто, більш*,

мени, наприклад: *надто великий*, а не *завеликіший*, *мени вдалий*, а не *невдаліший*.

- У формах місцевого відмінника однини чоловічого та середнього роду слід використовувати закінчення **-ому**, наприклад: *на старому обладнанні*, а не *на старім обладнанні*.

3) Числівник

- Більш всього допускають помилок у використанні числівників. Треба вживати книжні числівники, наприклад: *в одне місце*, а не *в одно місце*; *два*, *дві*; *двоє*, а не *пара*.

- Слово «*половина*» не може вживатися з означенням *більше*, *менше*, *значна*, (половина не може бути більшою, меншою). Наприклад: **правильно** - *більше половини працівників*, а не *більша (значна) половина працівників*.

- Порядковий числівник «*другий*» треба вживати лише на означення послідовності, порядку. В інших випадках слід уживати займенник «*інший*».

4) Займенник

- У мові професійного спілкування слід уникати використання займенників, краще в їх значенні вживати інші частини мови. Наприклад: *У зв'язку із скрутним матеріальним становищем прошу надати матеріальну допомогу*, а не *Прошу Вас надати мені грошову допомогу у зв'язку з моїм скрутним матеріальним становищем*.

- Дійова особа повинна стояти в Називному, а не в Орудному відмінку, наприклад: *я запровадив*, а не *мною запроваджено*; *ви довели*, а не *вами доведено*.

5) Дієприкметник дієприслівник

- Слід уникати ненормативних форм дієприкметника чи дієприслівника, замінити їх іменниками, іменниками з прийменниками, наприклад: *довкілля*, *навколишнє середовище*, а не *оточуюче середовище*; *обізнаний працівник*, а не *знаючий працівник*.

Отже, у професійному мовленні сфера вживання різних частин мови необмежена, але варто враховувати вищезазначені застереження.

2.6 Робота над синтаксичними та пунктуаційними нормами

Мова професійного спілкування передбачає не тільки вибір правильного слова, його форми, але й правильну, граматико-логічну будову речення. Перевагу слід віддавати не складним синтаксичним конструкціям, обтяженими відокремленими означеннями, обставинами, а простим поширеним реченням, яке легке і доступне на слух.

В усній формі мовлення бажані:

- питальні, окличні, риторичні речення, а не лише розповідні,
- смислові повтори для наголошування основної думки,
- підсилення ключового моменту.

Однак, слід 1) уникати повторювання нетипових складних сполучників: завдяки тому що, через те що. 2) ключова фраза речення має бути розміщена в першій частині, 3) відсутність зайвих слів, висока частотність стійких словосполучень, термінів, професіоналізмів - суттєва риса мови професіонала.

Тексти професійного спрямовування варто викладати за такими правилами:

- викладати від третьої особи: *ректорат клопочеться, комісія ухвалила;*
- від першої особи писати заяви, доповідні, пояснювальні записки тощо;
- дієприслівникові звороти вживати на початку речення: *Враховуючи...; Беручи до уваги...;*
- уживати прямий порядок слів: підмет ставити перед присудком; означення перед означуваним словом; додатки - після опорного слова; вставні слова - на початку речення;
- не вживати образних виразів, емоційно забарвлених слів;
- вживати інфінітивні конструкції: *створити комісію, відкликати працівників;*
- віддавати перевагу простим реченням, використовувати форми: *ввічливості: шановний, високоповажний;*

- використовувати загальноприйняті скорочення слів.

2. 7 Робота над орфографічними нормами

Орфографічні норми регулюють написання слів, уживання м'якого знака, апострофа, великої літери; правопис прізвищ, імен, по батькові тощо

2. 8 Робота над стилістичними нормами

Стилістичні помилки – це, з одного боку, використання недоречних у даному стилі мовних засобів, а з іншого – порушення потреб виразності, точності та ясності. Стилістичними помилками називають неправильне використання слова чи неправильне побудування речення. Найбільш розповсюдженими стилістичними помилками є:

- *плеоназм* – мовленнєва надмірність, багатослівність, вживання в мові близьких за змістом і тому логічно зайвих слів. Наприклад, *пам'ятний сувенір, перша прем'єра, особисто я, поступальний рух вперед;*

- *тавтологія* – повторення спільнокореневих слів, вже вираженого сенсу. Наприклад, «У цій книзі письменник написав про те ...», «Зростання злочинності зростає».

- *невиправдане використання* вставних зворотів та речень, слів-паразитів, мовленнєвих штампів.

Мовні норми не є сталими, незмінними, кількість і якість мовних варіантів змінюється відповідно до потреб суспільства в кодифікації написань і відображають тимчасове функціонування старого й нового в мові.

3. Словники у професійному мовленні

Все багатство української мови зафіксоване в словниках. Мовознавча наука, яка займається теорією і практикою укладання словників, називається лексикографією.

Розрізняють два типи словників – енциклопедичні і лінгвістичні. Між ними існують докорінні відмінності щодо реєстру слів і їх ознак, за якими вони

характеризуються.

В енциклопедичному словнику описуються не слова, а наводяться відомості про позначувані ними предмети і явища – наукові поняття, біографічні довідки про окремих осіб, відомості про населені пункти, країни, різні події тощо. До реєстру цих словників входять іменники та іменникові словосполучення, тобто одиниці з функцією предметних номінацій.

Енциклопедичні словники використовують як довідкові видання різного обсягу і фахового призначення.

До найбільших за обсягом належить 17-томна Українська Радянська Енциклопедія (1959-1965). Праця містить значну не власне українознавчу інформацію. Протягом 1974-1985 рр. вийшло українською і російською мовами друге 20-томне видання згаданої енциклопедії. Останнім часом вийшов Універсальний словник-енциклопедія (1999), який увібрав усе найкраще, що можуть запропонувати сучасні наука та культура.

Важливу роль виконують галузеві енциклопедичні словники, присвячені висвітленню знань, пов'язаних з конкретними науковими сферами. Вони створюються у формі фахових енциклопедій, словників, довідників тощо.

Для вас найважливішим виданням є “Великий енциклопедичний юридичний словник”, виданий НАН України та Інститутом держави і права ім. В. М. Корецького в 2007 році.

У лінгвістичних словниках наводиться інформація про слова. Вона охоплює такі аспекти, як тлумачення прямих і переносних значень, з'ясування семантичних відношень між словами, відомості про написання, вимову або походження тощо. Сучасна українська лексикографія представлена двома основними типами лінгвістичних словників – двомовними і одномовними.

Двомовні поділяються на українсько-іншомовні та іншомовно-українські. Найповнішими є 6-томний „Українсько-російський словник”, тритомний „Русско-украинский словарь”.

Основним типом лінгвістичних словників є різноаспектні *одномовні*, які поділяються на: тлумачні, орфографічні, етимологічні, історичні,

словники іншомовних слів, фразеологічні, термінологічні, діалектні, мови окремих письменників, словники окремих лексичних груп (синонімів, антонімів, паронімів, омонімів), словотвірні тощо.

Тлумачні словники. Їх призначення – опис значень слів, що входять до лексичного фонду мови. До обов’язкових умов тлумачення слів належить використання ілюстративного матеріалу. У тлумачному словнику слова розташовуються за алфавітом. Кожна стаття має таку структуру: граматичну інформацію, семантичну інформацію про пряме і переносне значення, відомості про образне вживання описуваного слова, ілюстративний матеріал – цитати з творів письменників, усної народної творчості. Найповнішим є 11-томний Словник української мови (1970-1980).

Серед фахових слід назвати Словник юридичних термінів (російсько-український) (уклад.: Ф. Андерш, В. Винник, А. Красницька, А. Полешко, О. Юрчук) 1994 року; Новий російсько-український словник-довідник юридичної, банківської, фінансової, бухгалтерської та економічної сфери (С. Я. Єрмоленко, В. І. Єрмоленко, К. В. Ленець, Л. О. Пустовіт) 1998 року; Словник термінів і понять, що вживаються у чинних нормативно-правових актах України (відп. ред. Сіренко В. Ф., Станік С. Р.) 1999 року; Словник законодавчих термінів (ред. Н. Стрілець) 2000 року; Словничок юридичних термінів (уклад. В. П. Марчук) 2003 року; словник В. Г. Гончаренко, П. П. Андрушко, Т. П. Базової, Н. В. Безсмертної та Я. І. Безуглої “Юридичні терміни. Тлумачний словник”, виданий у 2004 році, а також Українсько-польський, польсько-український термінологічний словник: Право. Фінанси. Економіка. Торгівля (уклад. І. С. Яценко), виданий теж у 2004 році тощо.

Орфографічні словники. У них наводяться відомості про правильне написання слів відповідно до чинних орфографічних норм. Розташовані в алфавітному порядку, слова подаються в початкових формах: іменники – в називному відмінку одними, прикметники – у формі чоловічого роду однини, дієслова – в неозначеній формі, числівники – в називному відмінку. До реєстру

орфографічних словників вводяться також власні назви – імена та по батькові людей, назви міст, установ, країн тощо, що дає інформацію про вживання великої літери. Крім того є інформація про написання слів окремо і через дефіс тощо.

Етимологічні словники. У них подаються основні відомості про походження і генетичні зв'язки слів. Напр., „Етимологічний словник української мови” у 7 томах за ред. О. С. Мельничука. Одна з особливостей таких словників – широке залучення історичної та діалектної лексики, яка часто містить важливу етимологічну інформацію.

Історичні словники. У них за основу береться діяхронічний принцип добору і аналізу лексичного матеріалу. Реєстр укладається на базі пам'яток писемності відповідних історичних періодів мови. Першим був „Історичний словник українського язика” за ред. Є. Тимченка (1930-1932). В історичних словниках з максимальною точністю відтворюються особливості правопису тих джерел, з яких добирається реєстр та ілюстративний матеріал. Історичні словники дають змогу простежити розвиток семантики слів, визначити періоди їх активного і пасивного вживання або ж повну втрату ними актуальності.

Інші типи словників. До лінгвістичних належать словники синонімів, антонімів і омонімів. Їх призначення полягає у відображенні відповідних різновидів семантичних відношень між словами.